

УДК 94(477.43).084

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.14>**Микола ОЛІЙНИК***доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету,**вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)***Mykola OLIYNYK***Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social
and Human Sciences, Khmelnytskyi National University,**Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, Ukraine, 29016 (oliinykm@khmnu.edu.ua)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3440-4965>

СТАНОВИЩЕ ОСВІТЯН ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ (1921–1928)

Анотація. Мета статті – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати матеріальне становище вчителів і викладачів ЗВО в роки нової економічної політики, реалізацію політики колоніальної влади щодо освітян на Поділлі, дослідити її результати. **Методологія дослідження.** Для досягнення мети дослідження використовували такі методи: історико-порівняльний дає змогу проаналізувати політичне та соціально-економічне становище освітян на різних етапах реалізації політики непу; контент-аналізу – забезпечив формування якісної вибірки архівних документів для аналізу, верифікації та їх тлумачення; модифіковані методи витрат і результативності, витрат та вигоди, запозичені з фінансового аналізу, дали змогу з'ясувати ефективність політики колоніальної влади щодо освітян. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше системно розглянуто становище освітян Поділля в період непу, з'ясовано еволюцію їх матеріального становища, ставлення більшовицької влади до педагогічних кадрів та її дії щодо формування лояльного корпусу педагогів. **Висновки.** У процесі будівництва радянської системи освіти в регіоні повністю ліквідовано будь-які нагадування про систему освіти – як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань. Упродовж усього періоду непу матеріальний стан вчителів і викладачів, попри підвищення заробітної плати з 1926 р., був складним, а в першій половині 1920-х років – катастрофічним. Крім того, освітян залучали до виконання численних громадських доручень, регулярно тероризували пошуком каральними органами ідейно ворожих елементів і репресіями щодо них. Загалом це приводило до хронічного браку вчительських кадрів, що негативно позначалося на темпах переходу до загальної освіти дітей 8–11 років. Водночас колоніальній владі вдалося сформувати лояльний до себе корпус освітян.

Ключові слова: освітяни, педагоги, вчителі, викладачі, школа, Поділля.

THE STATUS OF EDUCATORS IN PODILLIA DURING THE NEP YEARS (1921–1928)

Abstract. The aim of this article is to analyze, based on archival sources and historiographical achievements, the material conditions of schoolteachers and university lecturers during the years of the New Economic Policy (NEP), as well as the implementation and outcomes of the colonial authorities' policy toward educators in the Podillia region. **Research Methodology.** To achieve the objective of the study, the following methods were employed: the historical-comparative method enabled the analysis of the political and socio-economic status of educators at various stages of NEP policy implementation; content analysis facilitated the formation of a qualitative sample of archival documents for analysis, verification, and interpretation; modified methods of cost-effectiveness and cost-benefit analysis, borrowed from financial analysis, made it possible to assess the effectiveness of the colonial authorities' policy toward educators. **Scientific Novelty.** This research is the first to systematically examine the situation of educators in Podillia during the NEP period, trace the evolution of their material conditions, reveal the Bolshevik authorities' attitude toward the teaching staff, and analyze their actions aimed at forming a loyal corps of educators. **Conclusions.** In the course of building the Soviet education system in the region, all remnants of both the pre-revolutionary education system and the system of

the national liberation struggle period were completely eradicated. Throughout the NEP period, the material situation of teachers and lecturers remained difficult despite salary increases from 1926 onward; in the early 1920s, it was catastrophic. Moreover, educators were involved in numerous public assignments, were regularly subjected to persecution by punitive bodies in search of ideologically hostile elements, and were subjected to repressive actions. Overall, this led to a chronic shortage of teaching staff, which negatively impacted the pace of transition to universal education for children aged 8–11. At the same time, the colonial authorities succeeded in forming a loyal corps of educators.

Key word: *educators, teachers, lecturers, school, Podillia.*

Постановка проблеми. У листопаді 1920 р. Червона армія захопила останній осередок української державності – Поділля – та встановила тут, як і в інших регіонах, російсько-більшовицьку колоніальну владу у формі «радянської влади». Невдовзі більшовики запровадили нову економічну політику (неп), покликану створити умови для відбудови країни та утвердження їхньої влади. Крім того, однією із цілей непу була зміна проукраїнських настроїв подолян на користь нової влади. Саме тому вона ґрунтовно взялася за систему освіти та її центральну ланку – освітян. Вивчення цього досвіду допоможе краще розуміти природу дій рашистських окупантів на тимчасово захоплених українських територіях в освітній сфері.

Мета статті – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати матеріальне становище вчителів і викладачів ЗВО в роки непу, реалізацію політики колоніальної влади щодо освітян на Поділлі, дослідити її результати.

Аналіз досліджень та публікацій. Окремі аспекти цієї проблеми стали предметом публікацій В. Адамського [1], О. Завальнюка [2], О. Посвістак [3], О. Стадник [4], А. Сурового [5] та інших. Водночас нові архівні матеріали та досягнення історіографії дають змогу глибше дослідити становище освітян Поділля в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практичну роботу зі створення власної системи освіти на Поділлі нова влада розпочала з ліквідації здобутків у цій царині періоду УНР, вважаючи її одним з джерел самостійницьких настроїв. Певною мірою їй допомогла глибока економічна криза, через яку із 4 194 шкіл, які працювали в 1919 р., до 1 січня 1921 р. залишилося 3 035, до липня 1921 р. – 2 438, а до липня 1922 р. – 2 303 [6, с. 88].

Не менш складною була проблема вчительських кадрів. Це зумовлювалося як професійними аспектами, так й ідеологічними. Зокрема, станом на лютий 1921 р. на Поділлі не вистачало 405 вчителів [7, арк. 1]. Щоб збільшити їх кількість, «у порядку навчально-трудової повинності», запровадженої 15 березня 1921 р., організували вісім шестимісячних педкурсів. Вони мали «дати політичне виховання і підвищити загальну та педагогічну кваліфікацію робітників старої підготовки» [7, арк. 62–63; 8, арк. 82].

Низьким був якісний склад учителів. Наприклад, у вересні 1922 р. в новоушицьких школах нараховувалося 417 вчителів, з яких з вищою освітою 75, із середньою – 285, зі спеціальною підготовкою – 425, решта – з нижчою [9, с. 179]. Проте більшовиків більше турбувала політична лояльність учителів, а не їх кваліфікація. Тому спеціальні комісії регулярно проводили «чистки» неблагонадійних. Так, за свідченням делегатки VII Всеукраїнського з'їзду рад Підсухи, на Летичівщині після з'ясування політичної свідомості, педагогічної підготовки й господарських здібностей тощо до 1 грудня 1922 р. було «вичищено 60 % учителів» [10, с. 2].

Поряд з економічними факторами це зумовило подальше скорочення шкільної мережі: у 1921–1923 рр. «раціоналізовано» 433 школи, хоч їх зменшення влада вважала неприйнятною, адже рівень неписьменності сягав у 1920 р. 84,55 населення, а серед жінок – 93,15 [11, с. 405–406; 6, с. 88].

Досить об'єктивну оцінку стану освітньої галузі регіону дали учасники засідання комісії РНК УСРР з питання про стан прикордонних губерній 3 квітня 1923 р. при обговоренні

доповіді Наркомосвіти «Про шкільну справу та вчительство в Подільській та Волинській губерніях». Вони констатували, що бюджет на освіту тут становить 305 і 265 відповідно та відповідає середньому по Україні. Проте малий обсяг місцевих бюджетів зумовлював велику заборгованість учителям із заробітної плати. Найбільше членів комісії стурбувало те, що «вчительство Волинської та Подільської губерній в основній масі вороже радянській владі та активно бере участь в антирадянських організаціях, має зв'язки з духовенством, куркульством і білими арміями». Як наголосив голова Подільського губвиконкому В. Порайко: «В масі воно не є радянським» [12, арк. 230]. Крім того, більшовиків турбувало, що «305 вчителів – діти духовенства» [13, арк. 50].

Крім професійного та ідейного рівня вчителів, серйозною проблемою було їхнє вкрай скрутне матеріальне забезпечення. Газета «Червоний кордон» 28 травня 1922 р. констатувала, що вчитель, «душа школи», часто сидить голодний, обдертий, без світла, без палива [14, с. 3]. Щоб хоч якось підтримати освітян, дозволили урожай зі шкільної землі використати для підтримки вчителів [15, с. 226]. Однак, як скаржилася інспекція народної освіти Кам'янецької округи, його фінвідділ без її відома і без дозволу фракції окрвиконкому зарахував цей урожай у заробітну плату вчителів. Вони сприйняли такі дії як грабіж [16, арк. 621].

Матеріальна скрута змусила вчителів чи не вперше в історії шкільництва в Україні почати утримувати худобу [17, арк. 18]. Натомість у політдоповіді Подільського губкому КП(б)У за серпень 1923 р. зазначалося, що на серпневих конференціях учителів їм зачитали «серію доповідей політичного характеру», але «значних результатів вони не дали» і навіть викликали в деяких місцях негативне ставлення вчителів [18, арк. 15]. Крім того, хронічне недоотримання зарплати приводило вчителів до «абсолютно інертного ставлення до справи, а інколи й до прямого озлоблення проти Радянської влади». Так, у листопаді 1923 р. в Орининському районі Кам'янецької округи вони пригрозили припинити роботу [19, арк. 54 зв.].

Українським було матеріальне становище викладачів подільської вищої школи. З метою його поліпшення президія губвиконкому 9 серпня 1921 р. ухвалила «постачати педагогічний персонал установленим пайком, видаючи їм такий регулярно» [20, арк. 5]. Мабуть, це рішення виконувалося погано, тому місцеві органи змушені були допомагати своїми силами. Так, президія Кам'янецького повітвиконкому 12 листопада 1921 р. ухвалила видати професури сільсько-господарського інституту 10 пар взуття, 1 пуд борошна, 1005 академічного пайка [9, с. 30–31]. Звернімо увагу, що 26 листопада президія губвиконкому «запропонувала» губернській раді народного господарства забезпечити наукових працівників «дровами та керосином» і надіслати окрвиконкомом циркулярне розпорядження про їхнє «повне забезпечення академпайком, паливом і керосином» [20, арк. 37]. У жовтні – грудні 1922 р., коли середня місячна зарплата викладача становила 264 крб радзнаками за тижневого навантаження 27 годин, за рішенням окрвиконкому, для полегшення їхнього матеріального становища, за кожну лекцію видавали по 4 фунти жита за годину і по 1,5 фунта на родину. Проте із січня 1923 р. через відсутність ресурсів ця допомога припинилася [21, арк. 58]. Для розуміння купівельної спроможності наведемо масштаб цін у Вінниці у вересні-листопаді 1923 р.: один пуд жита коштував у вересні 95 крб 50 коп. а в листопаді – 136 крб; фунт волового м'яса відповідно 15 крб і 33 крб; фунт цукру-піску – 55 і 120; пара чобіт – 3 000 і 4 500 [15, арк. 248].

На фоні злиденного становища освітян подальше зменшення за пропозицією губернської бюджетної комісії в 1924 р. їхньої зарплати на 285 змусувало округи скорочувати штати. Так, у Пиківському районі Вінницької округи скоротили від 355 до 505 учителів. Це спричиняло перевантаження педагогів і, на думку відділу народної освіти Кам'янецького окружного, провокувало «ненормальність у процесі роботи» [16, арк. 226–227, 268]. Як наслідок, кількість учителів скоротилася з 5,5 тис. станом на 1 січня 1921 р. [6, с. 88] до 3 тис. осіб, що не покривало потреб [22, арк. 2].

Таке ставлення до вчителів сприяло поширенню думки, що реалізація запровадженого в листопаді 1924 р. курсу на загальну обов'язкову початкову освіту гальмує «малоосвіченість вчителів на селі» і те, що «червоні вчителі теж мало знають і вони можуть учителювати тільки в лікнепі» [23, арк. 124].

18 квітня 1925 р. рішенням V губернського з'їзду рад на Поділлі розпочалася реалізація загальноукраїнської програми із запровадження загальної обов'язкової освіти дітей 8–11 років. На з'їзді вперше висловлювалася стурбованість невиконанням навчального мінімуму в сільських школах через недостатню кількість вчителів. Ставилося завдання довести чисельність педагогів до такого рівня, щоб навантаження на одного вчителя було не більше двох класів [11, с. 491–496].

На середину 1920-х років економічна ситуація завдяки післявоєнній відбудові поліпшилася. Це дало змогу вже в 1926 р. підвищити зарплати вчителям від 32 крб 50 коп. до 65 крб. Упродовж 1927–1928 н. р. зарплата зросла в сільських семирічках від 43 до 55 крб і в місті – від 47 до 60 крб. Зазначимо, що партійні органи подавали це як «великий успіх політики радянської влади». При цьому замовчувалося, що таке підвищення досягалося шляхом посилення експлуатації вчителів, навантаження яких замість 40 учнів за нормою досягало 80–140 [24, арк. 77].

Саме тому підвищення зарплати суттєво не вплинуло на забезпечення шкіл регіону вчителями. Становище ускладнювалося вимогами Наркомату освіти щодо їхньої якості: у молодших класах мали право викладати лише особи, що закінчили педтехнікум, а в старших – випускники інститутів народної освіти (ІНО). Щодо цього типовим було становище в Тульчинській окрузі. Тут у 1926–1927 н. р. була потреба в 150 вчителях, у 1927–1928 – у 240 і в 1928–1929 – у 230. Проте, як зазначалося в доповідній записці округового відділу освіти від 6 березня 1928 р., у такі економічно бідні округи, як Тульчинщина, молоді педагоги їхати не хотіли. Зокрема, у 1926–1927 н. р. із 150 розподілених сюди випускників педтехнікумів та ІНО доїхало лише 50, а в 1927 р. із 208 – 75 осіб. Для вирішення цієї проблеми окрнаросвіти запропонував юридично закріпити обов'язок стипендіатів ІНО 5 років відпрацьовувати за призначенням; підвищити зарплату й надати пільги вчителям прикордонних округ [25, арк. 53–53 зв.].

Нові кадри вчителів готували Вінницький та Кам'янець-Подільський ІНО та 8 трирічних педагогічних курсів. Причому, якщо ІНО, вінницькі та кам'янець-подільські педкурси фінансувалися з державного бюджету, то гайсинські, тульчинські, могилів-подільські, тиврівські, соколівські та проскурівські – з місцевого [11, с. 263–264]. Упродовж 1924–1925 рр. педкурси реорганізували в педагогічні технікуми [26, с. 6].

Не сприяло поповненню лав педагогів те, що, окрім виконання прямих професійних обов'язків, вони змушені були виконувати численні громадські доручення. Зокрема, напередодні та в день виборів організовувати лекції, вечори самодіяльності з проведенням показових громадських судів над тими, хто не йде на перевибори, у школах – батьківські збори, на яких учителі мали переконувати батьків іти на вибори. Напередодні голосування потрібно було організовувати карнавал проти класових ворогів, а в день виборів – демонстрацію святково одягнених виборців. З метою залучення до голосування жінок потрібно було організовувати на дільницях одноденні ясла [27, арк. 22]. Крім того, їм доводилося проводити антирелігійні бесіди, організовувати відзначення радянських свят тощо.

Можна припустити, що нестача вчителів певним чином вплинула на те, що завдання з переходу до загального обов'язкового навчання виконувалося з відставанням від плану: шкільним навчанням на Поділлі в 1927–1928 навчальному році було охоплено в середньому 705 дітей віком від 8 до 11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,95, але було нижчим, аніж по Україні – 78,15. Гіршим було охоплення семирічним навчанням: 10,25 проти 12,35 по Україні та 12,15 на Правобережжі.

Важливо зазначити, що вчителі та викладачі ЗВО постійно перебували під пильним оком спецслужб і переживали численні перевірки та «чистки» щодо лояльності. Так, лише в 1923 р. органи ДПУ арештували на Поділлі 106 вчителів, з яких: 6 засудили до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 – звільнено з роботи [3, с. 31]. Те, що репресії проти освітян були плановими, свідчить звіт Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У за лютий 1923 р. У ньому він повідомляв губкому, що в березні в ІНО та СГП буде проведено «чистку академперсоналу, яка дасть можливість остаточно позбавити ЗВО небажаних для пролетарської школи елементів» [28, арк. 2 а].

Тож у процесі будівництва радянської системи освіти в регіоні було повністю ліквідовано будь-які нагадування про систему освіти – як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань. Упродовж усього періоду непу матеріальний стан учителів і викладачів, попри підвищення заробітної плати з 1926 р., був складним, а в першій половині 1920-х років – катастрофічним. Крім того, освітян залучали до виконання численних громадських доручень, регулярно тероризували пошуком каральними органами ідейно ворожих елементів і репресіями щодо них. Загалом це призводило до хронічної нестачі вчительських кадрів, що негативно позначалося на темпах переходу до загальної освіти дітей 8–11 років. Водночас колоніальній владі вдалося сформувати лояльний до себе корпус освітян.

Література

1. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Матеріали XIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С 437–443.
2. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.
3. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років ХХ ст. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. (36. ст.). 2007. Вип. 34. 2007. С 23–34.
4. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць. 2003. Вип. VI. С. 162–165.
5. Суровий А. Ф. Підготовка вчительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Зб. наук. праць. 2002. Т. 2. С. 57–71.
6. Олійник М. П. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки непу (1921–1928 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 88–91.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 540. 201 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 281. 237 арк.
9. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький: ХНУ, 2008. 268 с.
10. Летичівщина не відстає. *Вісті ВУЦВК*. 1922. 9 груд. С. 2.
11. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957. 560 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 604. 579 арк.
13. Держархів Вінницької області. Фп. 31. Оп. 1. Спр. 103. 181 арк.
14. VIII Оружна партконференція Кам'яниччини. *Червоний кордон*. 1928. № 143. 16 груд. С. 1–5.
15. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4. 323 арк.
16. Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 10. 631 арк.

17. Держархів Хмельницької області. Фр. 926. Оп. 1. Спр. 1. 120 арк.
18. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 40. 63 арк.
19. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 6. 78 арк.
20. Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 200. 46 арк.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1064. 348 арк.
22. Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 241. 52 арк.
23. Держархів Вінницької області. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 206. 363 арк.
24. Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 44. 140 арк.
25. Держархів Вінницької області. Фр. 93. Оп. 1. Спр. 550. 180 арк.
26. Єсюнін С. Шлях від педкурсів до академії. *Є! Поділля*. 2011. 7 жовт. С. 6.
27. Держархів Хмельницької області. Фр. 337 сч. Оп. 3. Спр. 28. 99 арк.
28. Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 10. 110 арк.

References

1. Adamskyi, V. R. (2010). Dolia profesorsko-vykladatskoho skladu bohoslovskoho fakultetu Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu [The fate of the teaching staff of the Theological Faculty of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University]. *Materialy XIII Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: Abetka. S. 437–443. [in Ukrainian].
2. Zavalniuk, O. M. (2011). Utvorennia ta diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv (1917–1921 rr.) [The formation and activity of state Ukrainian universities (1917–1921)]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: Aksioma 644 s. [in Ukrainian].
3. Posvistak, O. A. (2007). Politychni represii proty kulturno-osvitnoi i naukovoï intelihtentsii Podillia na pochatku 20-kh rokiv XX st. [Political repressions against the cultural, educational and scientific intelligentsia of Podillia in the early 1920s.]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (Zb. st.). Vyp. 34. S. 23–34 [in Ukrainian].
4. Stadnyk, O. O. (2003). Shkilna osvita na Vinnychchyni v period NEPu. [School education in Vinnytsia region during the NEP period]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia: zb. nauk. prats*. Vyp. VI. S. 162–165 [in Ukrainian].
5. Surovyi, A. F. (2002). Pidhotovka uchytelskykh kadrov na Podilli v 1920-kh rokakh. (Teacher training in Podillia in the 1920s.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Zb. nauk. prats. Vyp. 2. S. 57–71 [in Ukrainian].
6. Oliinyk, M. P. (2016). Likvidatsiia nepysmennosti na Podilli v roky nepu (1921–1928 rr.). (Elimination of illiteracy in Podillia during the NEP years (1921–1928)). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii Istoriia*. Vyp. 2. Ch. 3. S. 88–91 [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. F. 1. Op. 20. Spr. 540. 201 ark.
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 166. Op. 1. Spr. 281. 237 ark.
9. Podillia ta Pivdenno-Skhidna Volyn u pershi roky radianskoi vlady (v dokumentakh ta materialakh). (2008). [Podillia and Southeastern Volhynia in the first years of Soviet rule (in documents and materials)] / Avtor-uporiadnyk, peredmova, komentari M. P. Oliinyk. Khmelnytskyi: KhNU,. 268 s. [in Ukrainian].
10. Letychivshchyna ne vidstaie. (1922). [Letychiv region is not far behind]. *Visti VUTsVK*. 9 hrud. S. 2 [in Ukrainian].
11. Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921–1925 rr.). (1957). [Podillia during the period of economic reconstruction (1921–1925)]: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Vinnytsia. 560 s. [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. F. 2. Op. 2. Spr. 604. 579 ark.
13. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 31. Op. 1. Spr. 103. 181 ark.

-
14. VIII Oruzhna partkonferentsiia Kamianechchyny. (1928). [VIII Armed Party Conference of Kamianets-Podilskyi]. *Red terminus*. №. 143. 16 hrud. S. 1-5. [in Ukrainian].
 15. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 337. Op. 1. Spr. 4. 323 ark.
 16. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Ff. 337. Оп. 1. Spr. 10. 631 ark.
 17. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Ff. 926. Op. 1. Spr. 1. 120 ark.
 18. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 1. Op. 1. Spr. 40. 63 ark.
 19. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fp. 3. Op. 1. Spr. 6. 78 ark.
 20. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fr. 925. Op. 1. Spr. 200. 46 ark.
 21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 166. Op. 1. Spr. 1064. 348 ark.
 22. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 1. Op. 1. Spr. 241. 52 ark.
 23. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fp. 29. Op. 1. Spr. 206. 363 ark.
 24. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fp. 301. Op. 1. Spr. 44. 140 ark.
 25. Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. [Archives Civitatis Vinnytsia Regionis]. Fr. 93. Op. 1. Spr. 550. 180 ark.
 26. Yesiunin, S. Shliakh vid pedkursiv do akademii. (2011). [The path from pedagogical courses to the academy.]. Ye! Podillia. 7 zhovt. S 6 [in Ukrainian].
 27. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 337 sch. Op. 3. Spr. 28. 99 ark.
 28. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. Fr. 3. Op. 1. Spr. 10. 110 ark.